

Rapport betreffende het orgel in de Hervormde Kerk te Emmen.

Het orgel in de, uit 1855 daterende, Hervormde Kerk te Emmen dateert uit 1873 en werd vervaardigd door de orgelmaker Roelf Meijer (1827-1884) te Veendam. Volgens F. Talstra in zijn Jangs Nederlandse orgels, Groningen, Friesland en Drenthe, Baarn 1979, werd hij geboren te Veendam. Van oorsprong grutter wordt hij te Veendam 'Orgel- en Piano-fabrikant'. Zijn eerste orgel dateert van 1867 en bevindt zich, in gewijzigde en geschonden staat, in de Hervormde Kerk te Wildervank. Het front van dit instrument toont classicistische vormen en is geheel vlak gehouden, in tegenstelling tot zijn latere instrumenten, die een andere, duidelijk herkenbare, vormgeving laten zien: vijfdeelig met hoge middentoren en zijtoren en gedeelde tussenvelden, de grote pijpen met veel overlengte. Voorbeelden hiervan zijn de instrumenten in de Hervormde kerken te Emmen, Scheemda en Thesinge. Na het overlijden van Meyer zette Henricus van Oeckelen het bedrijf voort tot zijn dood in 1894. Meyer vervaardigde zijn pijpwerk niet zelf, althans wat betreft het metalen pijpwerk. De pijpen in de Meyer-orgels vertonen diverse facturen.

De oorspronkelijke dispositie van het Emmer orgel is nog niet teruggevonden, maar luidde, blijkens ons onderzoek, waarschijnlijk:

Manuaal I, Hoofdwerk.	Manuaal II, Bovenwerk.
Praestant 16' disc.	Holpijp 8'
Bourdon 16'	Openfluit 8'
Praestant 8'	Viola di Gamba 8'
Roerfluit 8'	Vioolpraestant 4'
Gemshoorn 8'	Fluit douce 4'
Octaaf 4'	Woudfluit 2'
Gemsfluit 4'	Hobo 8' (mogelijk gereserveerde stem)
Quint 3'	
Octaaf 2'	
Mixtuur 2-3-4 sterk	
Cornet 4 of 5 sterk, discant	
Trompet 8'	

Manualen C - e''', 53 tonen, Pedaal C - d', 27 tonen, aangehangen. Drie magazijnbalgen, waarvan één als schepbalg, de beide andere als reservoir fungeerden.

De orgelkas.

De orgelkas, nagenoeg gaaf gebleven, is slank en vertoont laat-klassieke vormen, tamelijk verfijnd snijwerk, waarbij de voor Meyer typische

waaiervormige ornamenten aan de basis van de torens opvallen. Enkele panelen zijn vervangen of beplakt met boardplaten. De bijna zwarte hoofdkleur en de beschildering en vergulding van de ornamenten lijken origineel te zijn. Bij een latere verbouwing en uitbreiding is de achterwand naar achteren verplaatst. Aan de achterzijde bevindt zich een originele uitbouw, bestemd voor de plaatsing van de balgen. De frontpijpen behoren tot de registers Praestant 8' (torens en bovenste tussenvelden) en Praestant 16' discant (onderste tussenvelden).

De windladen.

De twee laden, C- en Ciskant, van het Hoofdwerk zijn origineel. Eveneens oorspronkelijk is de lade van het Bovenwerk. De pijpopstelling van beide werken is pyramidaal. De ventielkasten worden afgesloten met originele, opgelegde voorslagen, die door middel van wiggen in ijzeren ogen op hun plaats gehouden worden. De stokken zijn bij een verbouwing in 1966 omhoog gebracht, ten einde verende inzetstukken, systeem-Van Vulpen, te kunnen aanbrengen. Roosters en stokken zijn grotendeels origineel. De laatste zijn van iepenhout vervaardigd. Laden en stokken zijn van goed eikenhout. De windkasten zijn van niet originele schijven in plaats van van pulpeten voorzien.

De mechaniek.

Origineel zijn nog de eiken welramen, wellen, welarmen etc., voorzien van, vermoedelijk authentieke, invoering met vilt. De ijzeren registerhevels van het Bovenwerk zijn nog oud, de houten registerhevels van het Hoofdwerk zijn vernieuwd. De klavier- en registermechaniek, alsmede klavieren van manualen en pedaal, zijn modern.

De windvoorziening.

Van de oorspronkelijke windvoorziening is nog 1 magazijnbalg over; de twee andere balgen zijn verdwenen. De balg is nagenoeg vierkant en is voorzien van in- en uitspringende vouwen. De kanalen zijn grotendeels bewaard gebleven, maar voor een deel veranderd i.v.m. de laterdewijzigingen en uitbreidingen.

Het pijpwerk.

Het oorspronkelijke pijpwerk is van goede tot zeer goede kwaliteit. De metalen pijpen hebben een karakteristieke factuur: de bovenlabia zijn scherp recht ingeritst en lopen in een lange spitse punt uit, zoals ^{bij} de kleinere frontpijpen van oude zuidelijke orgels (Vlaardingen, Gronsveld, Helmond e.m.a.). De onderlabia zijn eveneens ingeritst en wel in een ongeveer rechte hoek. Opsneden en kernen zijn overwegend origineel. De voetopeningen zijn voor een groot deel vergroot (w.s. in 1966) en doorgaans op een slordige manier. De aanspraak is hier-

door, mede door de minder goede staat van de laden en de verandering van de windvoering (zie hierboven), niet optimaal, echter wel nog goed herkenbaar. Het houten pijpwerk is van optimale kwaliteit: uitgelezen wagenschot. Vooral het open houten pijpwerk van Salicionaal 8' en Openfluit 8' ~~MAN~~ is fraai van factuur en klank. Jammer is het, dat de voorstellen thans ontsierd worden door grove schroeven.

De toonhoogte is gewijzigd. Oorspronkelijk zal het pijpwerk gestemd zijn in de z.g. Duitse kamerton, die ongeveer een kwart hoger ligt dan de huidige a-440. Dit is nog te constateren bij het orgel te Wildervank, dat de oude toonhoogte bewaard heeft. Het is zeer waarschijnlijk, dat het pijpwerk te Emmen van Duitse factuur is. Deze factuur troffen we aan bij enkele registers in het orgel te Wildervank, en in het uit 1868 daterende Ibach-orgel in de R.K. St. Lebuïnuskerk te Deventer. In Wildervank en Deventer zijn de pijpen voorzien van Duitse inscripties en van slegletters. De inscripties te Emmen zijn met de hand geschreven en in het Nederlands gesteld. Om het orgel de huidige toonhoogte, a-ca. 435, te geven, is in het verleden bij de meeste oude stemmen één pijp bijgeplaatst, zodat de oude C-pijpen op de toon Cis zijn terechtgekomen. Na wijzigingen in 1931 en 1939, uitgevoerd door de fa. H.W. Flentrop te Zaandam, en in 1966, uitgevoerd door de niet meer bestaande fa. Ottés, heeft het orgel de volgende dispositie, uitgaande van de opstelling van het pijpwerk op de windladen. Tevens volgen enkele bijzonderheden van het pijp-materiaal. Manuaal I, Hoofdwerk.

1. Praestant 16' discant. c' is verdwenen (stond binnen de kas). cis't.m. fis'' in de onderste tussenvelden, g'' t.m. e''' niet meer aanwezig, wel de gaten in de oude roosters. De frontpijpen van dit register zijn in combinatie gebracht met Praestant 8' van dit manuaal en met Praestant 16' van het later toegevoegde pedaal. Het bewaarde pijpwerk is van 1873.
2. Quintadeen 16', groot-octaaf in pneumatische combinatie met het groot-octaaf van de koperen Subbas 16' uit 1966, rest w.s. 1939, klein-octaaf zink, rest metaal. Hier stond vroeger de Bourdon 16'.
3. Praestant 8', C t.m. fis' in het front, pijpen met grote overlengte; de pijpen in de torens lijken van zink te zijn (origineel!). Inscriptie op g': Praestant 8 Voet. De pijpen op de laden hebben geen stemrichting. Register uit 1873.
4. Gemshoorn 8', groot octaaf gecombineerd met 5., c^o toegevoegde pijp, cis^o is oude c^o, inscriptie Gemshoorn 8 Voet, e''' verdwenen. De pijpen van het klein-octaaf hebben stemrollen. Enkele grotere pijpen in het klein octaaf zijn van jongere datum, de overige uit 1873.

5. Roerfluit 8', 24 grootste pijpen eiken, rest metaal, alles uit 1873.
7. Gemshoorn 4', Groot-C nieuw, op Cis: Fluit (!) 4', ^{oude} e''' weg, Cis t.m. e''' 1873, de 14 grootste pijpen met stemrollen. Enkele nieuwere pijpen in afwijkende factuur.
6. Octaaf 4', C nieuw, Cis: Octaaf 4 Voet, Cis -e''' 1873, oude e''' weg.
8. Quint 3', pijpwerk in factuur, afwijkend van die van 1873 in met vilt verkleinde gaten. Gezien het feit, dat ook hier een nieuwere pijp C is toegevoegd, moet er al vroeg een wijziging hebben plaatsgevonden. De grotere gaten laten de plaatsing van een strijker achtvoet, een Spitsquint drievoet of een gedekte viervoets fluit toe. Merkwaardig is de aanwezigheid van vierkan- te uitsparingen bij een aantal ^{rooster}gaten in het groot-octaaf (niet bij alle gaten!), die zouden kunnen wijzen op freins of kast- baarden. Het meest waarschijnlijk is, dat er oorspronkelijk een Gemsquint heeft gestaan, waar dit duidelijk de plaats van een quintstem is. De 13 grootste pijpen hebben stemrollen, de 22 hierop volgende pijpen hebben expressions. C t.m. c^o andere factuur dan de hogere.
9. Octaaf 2', C nieuwer, Cis: Octaaf 2 Voet. C t.m. H expressions, Cis t.m. e''' 1873, oude e''' verdwenen.
10. Nachthoorn 1', 1966, op plaats van vro^egere Cornet 5 sterk disc.; stok en rooster discant vernieuwd.
11. Trompet 8', 1966, op plaats van oude, veel wijdere Trompet (zie hiervoor de met vilt verkleinde rooster- en hangergaten). In verband met de hoogte heeft dit register verkorte bekertjes in het groot-octaaf: C t.m. F 1/4, Fis t.m. H 1/2 van de benodigde lengte. Bij het Meyer-orgel te Veendam hebben de pijpen van het groot-octaaf eveneens verkorte (halve) bekerlengte. Ze zijn daar doorslaand. Misschien is dat ook hier het geval geweest.

Manuaal II, Bovenwerk.

1. Openfluit 8', groot-octaaf in combinatie met 2., c^o t.m. h' eiken met stemlapjes (klepjes), c' t.m. e''' metaal, houten pijpen uit 1873, de metalen pijpen nieuwer.
2. Viola di Gamba 8', groot octaaf open eiken, rest metaal. Op c^o Viola di Gamba 8 Voet, alles 1873.
3. Holpijp 8', 24 grootste eiken, rest metaal, op c' Holpijp 8 Voet, alles 1873.
4. Prestant 4', C t.m. Dis nieuwer, Op E: Vioolpraestant 4 Voet, E t.m. e''' 1873, de vier bovenste oude pijpen weg, grootste

10. *Mexkuis, 1966 in oude rooster*

pijpen met stemrollen.

5. Fluit 4', groot-octAAF eiken, rest metaal, de 8 hoogste pijpjes conisch, eng van mensuur, op c⁰: Lief ged. 4 Voet, alles 1873.
6. Woudfluit 2', C nieuwer, op Cis: Woudfluit 2', Cis t.m. e''' 1873, oude e''' verdwenen.
7. Sesquialter 2 sterk, nieuwer, aanvankelijk 3 sterk (tweevoets koor niet meer aanwezig), op plaats van (mogelijk niet geplaatst) tongwerk.
8. Nasard 1 1/3', 1966, op pneumatisch laadje van Flentrop, waarop een Voix Céleste was geplaatst.

Pedaal. Pneumatische lade van Flentrop, pijpwerk Flentrop en Ottes.

1. Praestant 16', groot octAAF zink, rest in pneumatische transmissie met de Praestanten 16' en 8' van het Mamaal.
2. Bourdon 16', koper, 1966.
3. OctAAF 8', groot-octAAF zink, Flentrop.
4. Schalmei 4', 1966.

Uit het bovenstaande is duidelijk, dat van het oude orgel enerzijds vrij veel is verdwenen, anderzijds, dat het bewaardgeblevene toch zo de moeite waard is, dat een restauratie verantwoord is. Dr^enthé is toch al niet zo rijk voorzien van monumentale orgels. Verder sou het van groot belang zijn, dat een grote plaats als Amén tenminste één belangrijk orgel rijk zou worden, dat in eredienst en concert een voornane plaats kan gaan innemen in het culturele leven van de stad.

Restauratievoorstel:

Dat het orgel een goede restauratie behoeft lijdt geen twijfel. Laden, mechaniek en pijpwerk zijn niet in een goede staat. Ook de aanwezigheid van twee tractuursystemen, mechanische en pneumatische tractuur in één instrument verdragen elkaar niet.

De windladen dienen ontdaan te worden van de wijzigingen van 1966 en op ambachtelijke wijze hersteld te worden.

De mechaniek is te splitsen in speel- en registermechaniek. Voor wat betreft de speelmechaniek: welranen etc., voor zover authentiek, dienen hersteld te worden. Klaviatuur van manualen en pedaal moeten nieuw vervaardigd worden in de stijl van de oorspronkelijke maker. Hetzelfde geldt voor de registermechaniek: de niet oorspronkelijke elementen moeten vervangen worden in oude stijl.

De windvoorziening, thans bestaande uit één oude, voor zulk een werk te kleine, magazijnbalg behoeft aanvulling, in de stijl van de maker.

De orgelkas dient weer de oude diepte te krijgen, het ontsierende middendak moet verwijderd worden, zodat de oude fraaie lijnen van

het meubel weer tot hun recht zullen komen.

Het pijpwerk.

Uiteraard zullen alle uit 1873 daterende pijpen bewaard moeten blijven en, waar nodig, hersteld moeten worden. De opschuivingen moeten ongedaan gemaakt ~~worden~~ worden, waardoor het oorspronkelijke mensurenbeeld terug kan komen. Hiervoor zullen enkele kleinere pijpjes bijgemaakt moeten worden. Grote zorg zal besteed moeten worden aan het herstellen van de oude intonatie. Vooral de prestanten hebben geleden door het vergroten van de voetopeningen. De dispositie zal er weer als volgt uitzien:

Hoofdwerk, man. I:

1. Praestant 16', discant, 8'nieuw, cis' t.m. fis'' oud, g'' t.m. e''' nieuw.
2. Bourdon 16', 24 eiken, rest metaal, alles nieuw.
3. Praestant 8', geheel oud.
4. Gemshoorn 8', e''' nieuw, rest oud.
5. Roerfluit 8', geheel oud.
6. Octaaf 4', e''' nieuw, rest oud.
7. Gemsfluit 4', e''' en enkele kleine pijpen nieuw, rest oud.
8. Quintfluit 3', nieuw, of huidige register handhaven.
9. Octaaf 2', e''' nieuw, rest oud.
10. Mixtuur 2-3-4 sterk, nieuw, naar mensuren uit oude rooster.
11. Cornet 5 sterk discant, nieuw, op verhoogde stokken.
12. Trompet 8' , nieuw, in vergelijkbare factuur (te onderzoeken aan voorbeelden bij Meyer-orgels).

Bovenwerk, Man. II:

1. Holpijp 8', geheel oud.
2. Openfluit 8', c'' t.m. e''' nieuw, eiken, aansluitende op aanwezige oude houten pijpwerk.
3. Viola di Gamba 8', geheel oud.
4. Vioolpraestant 4', cis''' t.m. e''' nieuw, de rest te verlengen tot oude toonhoogte.
5. Fluit douce 4', geheel oud.
6. Woudfluit 2', e''' nieuw, rest oud.
7. Hobo 8', nieuw naar Meyer-voorbeeld te Wildervank.

Pedaal.

Het pedaal was oorspronkelijk aangehangen. Men kan overwegen, deze situatie te herstellen. Waar het orgel echter reeds ca. 50 jaar een vrij pedaal heeft bezeten en de aanwezigheid van een vrij pedaal de mogelijkheden van het orgel voor eredienst en concert zeer vergroten, ^{zal} lijkt het ons wenselijk, een mechanisch bediend pedaal aan te

laten brengen, naar oude voorbeelden. Men zou in eerste instantie kunnen denken aan drie registers: een Subbas 16', een open houten Octaafbas 8' en een Bazuin 16', afhankelijk van de financiële mogelijkheden. Aldus gerestaureerd en uitgebreid zou de oude kerk van Emmen beschikken over een karakteristiek orgel, dat geheel in overeenstemming is met het goed klinkende 19e eeuwse kerkgebouw. De restauratie van het orgel zou een waardige afsluiting kunnen worden van de restauratie van de kerk.

Tot slot nog enkele woorden over de restauratieplannen, opgesteld in 1978 door de orgelmaker Vierdag uit Enschedé. Het is duidelijk, dat deze plannen in het geheel niet stroken met de stijl van oorsprong van het instrument uit 1873. Vierdags plannen zijn typisch voor de neobarokke mentaliteit, die, ~~was~~ voorbijgaat aan de oorspronkelijke karakteristiek van het instrument. Er is in deze plannen niet of nauwelijks onderzocht, hoe het orgel aanvankelijk geweest is. Ik moge in dit verband op het volgende wijzen: de voorgestelde dispositie luidt aldus:

Hoofdwerk., manuaal I.

Quintadeen 16', 24 pijpen van koper, d.w.z. de koperen pijpen van de Subbas van het pedaal, vanaf c' de bestaande metalen pijpen van de niet-oorspronkelijke Quintadeen 16'. In de eerste plaats hoort dit register niet op het oude orgel thuis. Bovendien is het klankkarakter van een koperen 16voets register niet te combineren met de Quintadeenklank van de metalen pijpen.

Verder is niet gezien, dat een belangrijk deel van de Praestant 16' discant bewaard is gebleven.

Praestant 8', Gemshoorn 8', Octaaf 4', Speelfluit 4', Quint 3', Octaaf 2' zouden in hun opgeschoven vorm bewaard blijven. Het handhaven van de nieuwe Mixtuur en van de nieuwe Nachthoorn is niet toelaatbaar. De Mixtuur past noch qua samenstelling noch qua mensuren in het oude klankbeeld. De Nachthoorn 1' is een overbodige stem, die in geen enkel opzicht de Cornet, een onmisbare stem voor gemeentezang begeleiding en met tevens een belangrijke solistische functie, kan vervangen. Van de nieuwe Trompet 8' wordt niet vermeld, naar welk voorbeeld deze vervaardigd zal worden.

Bovenwerk, Manuaal II.

De oude stemmen Openfluit 8', Holpijp 8', Prestant 4', Woudfluit 2' zouden in opgeschoven staat bewaard blijven. Minstens merkwaardig is het voorstel, een Voix Céleste, gecombineerd met de Viola di Gamba 8' te plaatsen. De Voix Céleste stond in 1873 niet op het orgel, hoort er ook niet op thuis en was een typische toevoeging uit de dertiger

jaren, toegevoegd als deze was op een pneumatisch bijlaadje.

De nieuwere Sesquialter en Nasard 1 1/3' zouden eveneens gehandhaafd worden. Voor het laatstgenoemde register zou de windlade veranderd moeten worden door het aanbrengen van een kantsleep.

Het idee, het pedaal mechanisch te maken is niet slecht, de voorstellen voor de dispositie ^{zijn} op diverse punten aanvechtbaar.

Praestant 16', groot-octAAF gedekt van eikenhout, de rest van metaal, open: een groot-octAAF met gedekte houten pijpen vindt geen aansluiting op het open metalen pijpwerk van klein-c af. Het kan nooit een echt volledig prestantregister worden.

Subbas 16' van eiken: op zichzelf gezien geen gek voorstel; wel is het zo, dat dan een overbodige doublure van gedekte 16voets pijpen in het groot-octAAF tot stand zou komen (zie Praestant 16', groot-octAAF).

OctAAF 8', C-f^o als transmissie uit Praestant 16'. Afgezien van het in het algemeen minder bedrijfszeker functioneren van zulk een transmissie krijgen we het samenvallen van belangrijke delen van het reële en afgeleide register.

Fagot 16': geen vermelding van het type: bekere cilindrisch of trechtervormig, bekerlengte en voorbeeld niet vermeld.

Trompet 4', te maken van bestaande Trompet 8' (Hoofdwerk) en Schalmey 4' (pedaal). Waar deze stemmen van inferieure makelij zijn (o.m. met koppen uit plastic!) dienen deze niet gehandhaafd te worden.

De voorstellen voor het restaureren van de bestaande laden en voor het maken van een nieuwe lade en mechaniek voor het pedaal roepen op zijn minst vraagtekens op, o.m. het handhaven van de verende ringen uit 1966. De speel- en registermechanieken zouden gehandhaafd blijven. Ook de voorstellen voor klaviatuur en registermechaniek kunnen wij niet toejuichen.

Hetzelfde geldt voor de vervaardiging van het nieuwe pijpwerk. Nieuw pijpwerk voor een oud orgel dient ~~aan het bestaande~~ aan het bestaande materiaal te worden aangepast en pas indirect aan de akoustische verhoudingen van het kerkgebouw. Wij lezen verder: "Alle bestaande pijpen worden zo nodig gerepareerd, goed sprekend gemaakt en geheel nieuw geïntoneerd en gestemd". Het geheel nieuw intoneren van het pijpwerk uit 1873 zou in het geheel niet mogen voorkomen. Een goed restaurateur zal naar zijn artistiek geweten moeten trachten, het oude klankbeeld zo zorgvuldig mogelijk te herstellen.

Om het verhaal niet onnodig lang te maken willen we het bij bovenstaar de overwegingen laten.

Mans van der Harst,
adviseur bij restauraties van
historische orgels.